

Bírálati vélemény

Tóth Sándor László

A magyar törzsszövetség politikai életrajza

A magyarság a 9–10. században

c. MTA doktori értekezéséről

A magyar történelem azon időszakának a kutatása, mely megelőzi Szent István-i államalapítást, nagy hagyományokkal rendelkezik, s a szűkebb szakmai közvéleményt messze meghaladó körben vált ki érdeklődést. Mindkét jelenség érthető és indokolható, ugyanakkor azonban igencsak súlyos terhet rak annak vállára, aki arra vállalkozik, hogy a korszak bármely vonatkozásával kapcsolatos írásával a nyilvánosság elé lép. A téma kutatásának — még akkor is, ha csak a tudományos írásokat vesszük számításba — könyvtárnyi az irodalma, ami jószerével lehetetlenné teszi, hogy a szerző röviden foglalja össze nézeteit. Kiváltképp így van ez egy bírálók elé kerülő disszertációban, amikor is a szerző, a nyilvánvaló okokból, nem szívesen ad lehetőséget arra, hogy a fejére olvassák: az említett könyvtár egyik vagy másik darabját nem hasznosította munkája során. A disszertáció szerzőjének eljárása mégcsak nem is kifogásolható, sőt, szakmánk szabályai szerint kifejezetten helyeslendő, mindazonáltal azt állítani, hogy az ily módon megformált mű befogadása egyszerű feladat, kétségtelenül olyan túlzás lenne, mely inkább a politika, semmint a história világába illenék. A szakmainál szélesebb közvélemény csillapíthatatlan érdeklődése a téma iránt viszont annak a veszélynek teszi ki a szerzőt, hogy különféle inzultusok érik majd mindazok részéről, akik számára a korai magyar történelem nem tudományos, hanem érzelmi kérdés. Az inzultusok legenyhébb formájaként a szerző állításainak teljes félreértése, majd a kifecamított változat terjesztése említhető, de ismeretesekek példák durvább megoldásokra is, így aztán — bár váltig tagadjuk — valójában van olyan szempont, amely akár örvendetessé is tehetné, hogy a magunkfajrán kívül szinte senki nem leli kedvét ma már történettudományi könyvek olvasásában.

A korai magyar történelemmel kapcsolatos témák kidolgozásának további nehézségei hosszasan lennének sorolhatók a munka során nélkülözhetetlen nyelvek sokaságának alkalmazási kényszerén kezdve a források elégtelenségén és ellentmondásosságán át a történettudomány két, közismert igazodási pontját jelentő tér és idő megragadásának nehézségeivel, olykor kifejezetten lehetetlen voltával bezárva a sort. Különösen a két utóbbi körülményre tekintettel talán nem túlzás, ha a korai magyar történelmet illetően az egymástól eltérő tudományos álláspontok szembenállását hipotézisek vetélkedőjének tartjuk.

Tiszteletet megérdemel tehát, aki arra áldozza kutatói pályafutása jelentős részét, hogy ezen az ingoványos talajon próbáljon olyan ösvényt találni, mely járhatónak is bizonyul, mint tette azt és teszi a disszerens. Fáradozásainak összegzése jelen disszertáció, mely egyfajta kutatástörténeti kézikönyv szerepét is betölthetné amellet, hogy közre adja szerzőjének saját állásfoglalását a korszak történetével kapcsolatos vitatott kérdésekben. Márpedig, a korszak története, amint az nyilván közismert, voltaképpen kizárólag vitakérdésekből áll.

Az értekezés számos megoldását és eredményét a disszerens meggyőző érvelése alapján helyesnek vélem. Ezek minden részletre kiterjedő bemutatása alighanem messze az elviselhetőség határain túlra terjesztené ki opponensi jelentésem méreteit, így csak a fontosabbakat emelem ki. Osztom azok nézeteit — köztük a disszerensét (244–245.) —, akik a vérszerződés Anonymus munkájában olvasható meséjétől minden történeti hitelt megtagadnak. Egyetértek a disszerens azon álláspontjával, mely szerint az Árpád-kor forrásaiban emlegetett kálizok magyarországi megjelenését indokoltalan lenne kizárólag a magyar honfoglalás időszakához kötni (267.), kiváltképp, ha hitelt adunk a 12. századi Abu-Hámid al-Garnáti jól ismert történetének a II. Géza kérésére általa toborzott és Magyarországra küldött muszlim íjászcsoportról, amire bennem egyébiránt nagy a hajlandóság. Azonos véleményen vagyok a disszerenssel akkor is, amikor határozottan elveti mindazon próbálkozásokat, amelyek — bármely megfontolásból — mindenestül kiiktatnák a magyar honfoglalás előzményei közül a magyarok Kárpátoktól keletre fekvő szállásterületeit ért besenyő támadást (304–308., 320.). Élvezetesnek találtam a disszertáció elemzését Bíborbanszületett Konstantin különféle „Turkia”-leírásairól (345–351.), melyek, ebben is egyetértünk, minden bizonnyal időben különböző információrétegeket rögzítenek, ám például azt a részt, mely öt felsorolt folyóhoz kapcsolja „egész Turkia” területét magam inkább a 9. század utolsó éveire gondolnám találónak — ellentétben a disszerenssel, aki a 10. század első évtizedéhez köti ezt az elemet (349.) —, ami jelentéktelen apróságnak tűnhet ugyan, mégsem csupán hasogatása a szörszálnak, ha felidézzük a honfoglalás különböző szakaszaira vonatkozó ismereteinket. Nem kételkedem abban sem, hogy a disszerens a lényegre tapintott rá akkor, amikor példák sorával igazolja: a 10. századi kalandozásokban kizárólag törzsszövetségi vállalkozásokat látni épp oly téves gondolat, mint tagadni annak lehetőségét, hogy alkalomadtán ilyenek is lehettek az ismert akciók között (482–483.)

Máskor a disszertáció olyan elképzeléseket fogalmaz meg, amelyek ígéretes új kutatási irányokat nyitnak meg, vagy új érvekkel támasztanak alá régieket. Ezek köré sorolom a Bíborbanszületett Konstantin művében a magyarok és a kazárok 3 évnyi együttélésével kapcsolatos fejtegetéseket (82–100.), amelyekből értelemszerűen következik a kazár–magyar

viszony újragondolása (126–127., 129., 134., 142.). Magam azonban, szakértelem híján, nem foglalkozom középgörög paleográfiával és filológiával, így nem lenne helyes részletekbe bocsátkoznom ezen a ponton, s a tévedés jogát is fenntartom. Hasonlóképpen érdekes elképzelés az etelközi magyar törzsi területek meghatározására tett rekonstrukciós kísérlet (226–229.), melynek teherbírása azonban, amint az nyilvánvaló, a besenyőkre vonatkozó adatok által kínált analógia alkalmazhatóságától függ, ami felől viszont nehéz lenne bizonyosságot szerezni.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy vannak az értekezésnek olyan pontjai is, amelyek esetében más megoldás talán szerencsésebb lett volna. Az alábbi megjegyzéseimben ezeket veszem sorra. Ellenvetésem, magától értetődően, különböző súlyúak, olykor inkább csak kiegészítő jellegűek, máskor azonban tényleges véleménykülönbség alapozza meg őket.

Tisztában vagyok vele, hogy egy forrásoknak ennyire híján lévő korszak esetében nem igen lehet meg a kutató feltevések nélkül, ezek alkalmazásában azonban tanácsos az önmérséklet igáját a nyakunkba venni. Ellenkező esetben ugyanis nem kerülhető el a találgatások olyan sorozata, mint amilyennel Árpád fejedelemutódaival kapcsolatban (440–446.) vagy a 10. századra vonatkozó névanyag egyes, feltételezett viselői kapcsán (453–456.) találkozunk, miközben nyilvánvaló, hogy a rendelkezésünkre álló ismerettöredékek tetszőleges számú más változatban is elrendezhetők lennének.

Máskor érdemes lett volna bátrabban elszakadni a történetírói hagyományoktól, ami a disszerenstől nem is teljesen idegen gondolat, mint látni fogjuk. Éppen ezért érthetetlen: miért magától értetődő, hogy a gyula törzse nem a honfoglaláskor, hanem később költözött Erdélybe (362.). A krónikák és Kézai megjegyzései e kérdéssel kapcsolatosan másként is magyarázhatók. Az erdélyi honfoglaló leletek csekély volta tény ugyan, de azzal alighanem régész kollégáink is egyetértenek, hogy 1918 óta Erdély nem tekinthető a honfoglalók nyomai után kutató régészeti munka ideális területének, így aztán az ismert leletek számán sincs mit csodálkozni. Maradna az a sokszor emlegetett érv, mely szerint Erdély területe — természetföldrajzi viszonyainál fogva — nem volt alkalmas a honfoglaló magyarság megtelepedésére, így a magyarság tömeges megjelenésével ott csak azt követően számolhatunk, hogy megtörtént az a gyakran emlegetett életmódváltás, mely a nomád vagy félnomád magyarság számára lehetővé tette Erdély birtokbavételét. Ez természetesen egyúttal azt is jelentené, hogy a gyulák népének erdélyi megtelepedése is csak másodlagos lehetett, azaz eredetileg valahol az Alföldön éltek: hogy azon belül hol, a tekintetben már megoszlanak a vélemények. E tetszetős elképzelés elhibázott volta nyilvánvalóvá válik, ha megpróbáljuk elképzelni, miként is mehetett végbe a gyakorlatban a dolog. Ha elfogadjuk azt a vélekedést,

hogyan Erdély valami oknál fogva eleve alkalmatlan volt a honfoglaló magyarság számára megtelepedési területül, akkor az erdélyi természeti viszonyokhoz való alkalmazkodás színtere nyilvánvalóan nem lehetett maga Erdély. Még kevésbé jöhet szóba az Erdélyi-medence és az Alföld határzónája, lévén az az Erdélyi-szigethegység, mely erdős hegyvidékként nem hogy a 10. században, de még évszázadokkal utóbb is lakatlan terület volt. Az életmódváltásra ily módon kizárólag az Alföldön kerülhetett sor, ahol viszont sem nem lehetséges, sem nem szükséges az erdélyi viszonyokhoz alkalmazkodni. És akkor még bele sem gondoltunk abba, hogy vajon mi okból kellett volna a gyulák népének elhagynia addigi lakhelyét, kiváltképp azt követően, hogy a sikeresen végrehajtott életmódváltást követően annak eltartóképessége jelenösen megnövekedett, hiszen, ne feledjük, ugyanazon nagyságú területen jóval több földműves képes megélni, mint nomád vagy félnomád állattartó.

Ez, persze, csak afféle zsörtölődés, igazi vitám a disszerenssel néhány kisebb és egy nagyobb kérdésben van.

A kisebbek rendre a disszertációban feldolgozott korszak végének szereplőivel kapcsolatosak. Kétkedem abban, hogy Koppány személyét bármiféle módon összefüggésbe lehetne hozni Bulcsúval — akár annak rokonaként, akár utódként a karha méltóságban —, az viszont bizonyos, hogy a disszertációban idézett munkámban nem állítottam, hogy Koppány karha lett volna (501.). Hasonlóképpen vitatom, hogy Keán és Ajtony azonosítható lenne egymással, mivel a forrásainkban hozzájuk kapcsolt szállásterületek nem egyeztethetők össze. Keán szállásterületéről annyit tudunk, hogy az „természetes fekvésénél fogva igen megerősített helyen”, azaz leginkább Erdélyben kereshető, míg Ajtonyról pontosan tudjuk, hogy olyan délkelet-alföldi területen feküdt, mely éppen nyugat felől nyitott volt, azaz a természeti viszonyok által különösebben megerősítettnek aligha lehetett ábrázolni, mivel a folyók nem jelentettek komoly akadályt a kor magyar harcosai számára. Így aztán arra sem látok okot, hogy felcseréljük az Ajtony legyőzéseként Kristó Gyula által adott 1028 körüli időpontot egy 1003 és 1008 közé esővel (508–512.). Azt pedig végképp téves elképzelésnek tartom, hogy Vata a Selus vagy Belus nevet viselő „várból származó vitéz, várjobbágy lehetett” (513.), főként azért, mert álláspontom szerint Vata szereplésének idején a várjobbágyság még nem létezett.

A nagyobb kérdés a kabarok ügye, ámbár annak nem minden vonatkozása. Felmerülő kétségeim a kabarok és a magyarok közötti kapcsolatrendszer és annak intézménytörténeti következményeit érintik. A kérdéskör az értekezés számos pontján előkerül, s a disszerens — nem minden előzmények nélkül ugyan, de — a hagyományos vélekedésektől alapjaiban eltérő

nézeteket fogalmaz meg. Álláspontja lényege, ha jól értem, az alábbiak szerint foglalható össze röviden. Egyfelől a muszlim forrásokban feltűnő kende vagy kündü kifejezés a magyarokhoz csatlakozott kabarok három törzsének élén álló méltóság neve volt, s a 9–10. század fordulóján Kurszán/Kusál viselte ezen méltóságot, az utolsó kende pedig a Keánnal azonosított Ajtony lett volna a 11. század elején (285–288.). A kabarokra vonatkozó új elképzelés másik tétele szerint a kabarok nem mint katonai segédnép találták meg helyüket a magyar politikai szervezetben, hanem a „magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, katonai és politikai értelemben egyaránt” (295.).

Az első kérdést, azaz a kendei méltóságnak a kabarokhoz, valamint az említett személyekhez kötését illetően az nem derül ki egyértelműen, hogy a disszerens ezt az elgondolást vajon genealógiai értelemben is érvényesíteni kívánja-e, amire a „gyulák” egymást váltó nemzedékei esetleg bátorítást is adhatnának, s így — továbbgondolva a tézist — felállítható lenne egy Kurszán/Kusál – egy vagy két nemzedék ismeretlen képviselője – Glad – Ajtony genealógia sor. A bizonytalanságot fokozza, hogy a disszerens előbb úgy vélekedik, hogy Levedi gyulaként irányíthatta a magyar törzseket a 9. század második felében (142–145.) — azaz személye a fenti tétel értelmében egyértelműen a magyarokhoz kapcsolható. A disszertáció más helyén ellenben azt olvashatjuk, hogy Györffy György azon elképzelése, mely Anonymus egy utalása alapján Levedi kende fiának tartja Kurszán kendét „helytálló lehet, ha Kurszánban [...] a kavarok fejedelmét látjuk” (288.). Az ellentmondás, számomra legalábbis, nyilvánvaló, feloldásával viszont hasztalan próbálkozom.

A kabarok valamiféle vezető szerepével kapcsolatosan szintén tanácstalan vagyok, hiszen a disszertáció más helyén a kabarok élén álló kende és a hét magyar törzset vezető gyula azonos hatalmi szinten álló szereplőkként kerülnek elő a 870–880 körüli időkre vonatkoztatva, hogy aztán a honfoglalás előestéjén a magyarok élén álló nagyfejedelem, a katonai ügyeket irányító gyula és a harmadik helyre szoruló kabar kende tűnjék fel, ahol az egyes méltóságok sorrendje egyúttal a hierarchikus rendet is jelzi (435–436.). A kabarok és a magyarok kapcsolatrendszerét ily módon mintha némi homály fedné. Ennek okát leginkább abban keresném, ahogy a disszerens értelmezi a muszlim források kendére és gyulára vonatkozó híradásait. Ezek Ibn Rusztánál szereplő változata szerint a magyarok kende nevű főnöke 20 ezer lovassal vonul ki, ám a felettük királyként uralkodó másik főnök, a gyula az, akinek a parancsait a magyarok háborúban és más ügyekben követik. Ugyanennek a híradásnak a Gardézitől ismert változata azzal az új elemmel bővíti a másikat, hogy a kendét a magyarok „nagyobb király”-ának nevezi. A disszerens a kende sereggel történő kilovaglását említő passzusból arra a következtetésre jutott, hogy a kende maga is tényleges hadvezérként

tevékenykedett, nem világos azonban, hogy abban az esetben, ha ez valóban így volt, miféle parancsokat adhatott a háborúval kapcsolatosan a gyula. Vélhetően ennek az ellentmondásnak a feloldását szolgálja a kendeinek a kabarokhoz, a gyulának pedig a magyarokhoz kapcsolása (434–436.), amivel szemben azonban alighanem indokoltan vethető fel, hogy a muszlim források mindkét méltóságot a magyarokhoz kötik. Azt kellene tehát feltételeznünk, hogy a muszlim források informátorainak — ellentétben például Baborbanszületett Konstantinnal — nem tűnt fel, hogy a magyarok mellett ott volnának a kabarok is, jóllehet a kabarok még Konstantin idejében is őrizték nyelvi különállásukat, s a különbségek magyarok és kabarok között még feltűnőbbek és összetettebbek lehettek a korábbiakban. A kabarokat megnevező források rendkívül csekély száma mindazonáltal a muszlim források hallgatását is magyarázhatóvá teheti, de korántsem szükségképpen, s kiváltképp akkor nem, ha a muszlim források által ábrázolt politikai szervezet arra az időszakra vonatkozik, amely csupán kevéssel követte a kabarok magyarokhoz való csatlakozását — amint az a disszerens e két esemény időpontjára vonatkozó álláspontjából következne —, hiszen az idő tájt a kabar csatlakozásnak még hírértéke volt.

Még kevésbé értelmezhető a kende „nagyobb király” volta, ha azt a kabarok vezetőjének tartjuk, hiszen mégiscsak a kabarok csatlakoztak a magyarokhoz és nem fordítva. Azt is nehéz elképzelni, hogy a kabarok három törzse miképpen juthatott „katonai és politikai értelemben egyaránt” (295.) vezető szerephez a hét magyar törzsszel szemben, de ha mégis így történt volna, akkor válaszra várna az a nyugtalanító kérdés, hogy miért a kabarok tűnnek el egy idő után forrásainkból, s miért nem a magyarok. A besenyők népén belül megkülönböztetett kangarok által felkínált párhuzamot, amit a disszerens fel is használt, elsősorban azért nem vélem alkalmazhatónak a kabarok hadakozásával kapcsolatos konstantini hely értelmezésében, mert a kangarok maguk is besenyők voltak, a magyarok és kabarok esetében ellenben erről nem beszélhetünk, így a kangarok és a kabarok hadakozásával kapcsolatos megjegyzések, minden hasonlóságuk ellenére, megítélésem szerint, csak úgy értelmezhetők, ha tekintettel vagyunk erre a különbségre.

Mivel kizárhatónak tartom, hogy Ajtony azonosítható lenne Keánnal, nem látok arra sem okot, hogy a 10–11. század fordulójának szereplői közül az Abák helyett inkább Ajtonyt lássuk valamiféle kabar vezetőnek. Annál is kevésbé, mert az Abák és a kabarok kapcsolata mellett az eddig felhozott, jólismert érveken túlmenően az is megemlíthető, hogy abban az esetben, ha valóban Aba Sámuel (vagy elődje) állt a — minden bizonnyal jelentős, de vezető szerepet aligha biztosító — katonai erőt képviselő kabarok élén, nem sokat kell törnünk a

fejünket azon, miért éppen vele kötött szövetséget István a rivális Kárpát-medencei hatalmi központok felszámolása idején.

Mindezek az ellenvetések azonban, s ezt szükségesnek tartom nagy nyomatékkal hangsúlyozni, nem változtatnak a disszertáció egészéről kialakított, s összességében kedvező véleményemen. A disszerens munkája széles forrásbázisra alapozott, előtanulmányok sorozatával kimerítő dolgozat, mely számos értékes megállapításával gyarapította eddigi ismereteinket, s így vitathatatlanul eleget tesz az MTA doktora cím elnyerése érdekében benyújtott értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek.

Mindent egybevetve úgy ítélem meg, hogy Tóth Sándor László eddigi tudományos munkássága, valamint disszertációjának színvonala alapján érdemes az MTA doktora címre, s javaslom az MTA doktora cím megítélését.

Budapest, 2016. szeptember 29.

(Zsoldos Attila)
az MTA rendes tagja